

Human Social Responsibilities from the Perspective of Imam Ali, with Emphasis on Nahj al-Balaghah and the Role of Education in Their Realization

Salman Rezvankhah¹ Akbar Salehi² Sayyid Morteza Sajjadi³

Accepted: 18/07/2020

Received: 11/02/2020

Abstract

Examining the sociality of human beings, the necessity of having responsibilities for them, being aware of social responsibilities, and practicing them are some of the issues that will be the cause of many moral degenerations in society. Therefore, the main issue of this paper is to study the concept of sociality of human beings as well as to study the most important social responsibilities of individuals in Islamic societies based on Imam Ali's words in Nahj al-Balaghah and the role of education in realization of these human social responsibilities based on Imam Ali's viewpoint. Answering this question is the goal of this paper. Accordingly, the research method is qualitative content analysis and theoretical analogy, and based on this, it has been tried to identify the most important social responsibilities of individuals by examining the text of Nahj al-Balaghah and other speeches of Imam Ali (a.s) and then to explain the role of education in realization of such social responsibilities. The findings of the study show that according to Imam Ali, human being is naturally a social creature and in order to live in society, they must be in contact with society. To achieve this, it is necessary to pay attention to responsibilities such as feeling of responsibility towards society, respect for rights, fairness and justice towards human beings, cooperation and collaboration in social affairs, and socializing and establishing loving relationships with others.

Keywords

Social responsibility, Imam Ali, Nahj al-Balaghah, education.

1. PhD in Philosophy of education, Faculty of psychology and education, Kharazmi University, Tehran, Iran (Author in charge).s.kh.yass@gmail.com

2. Assistant professor of department of philosophy of education, Kharazmi University, Tehran, Iran. salehihidji2@yahoo.com

3. PhD student in Persian Literature, Islamic Azad University, Firouzabad, Iran. mortezasagadi@yahoo.com

Rezvankhah, S. & Salehi, A. & Sajjadi, S. M. (2020). Human Social Responsibilities from the Perspective of Imam Ali, with Emphasis on Nahj al-Balaghah and the Role of Education in Their Realization. *Journal of Islam and Social Studies*, 8(29), pp. 8-35. Doi:10.22081/JISS-2002-1613

مسئولیت‌های اجتماعی انسان از منظر امام علی علیه السلام با تأکید بر نهج البلاغه و نقش تعلیم و تربیت در تحقق آنها

سلمان رضوان‌خواه^۱ اکبر صالحی^۲ سیدمرتضی سجادی^۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۴/۲۸

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۲۲

چکیده

بررسی اجتماعی بودن انسان، ضرورت وجود مسئولیت برای او، آگاهی از مسئولیت‌های اجتماعی و عمل به آن از مسائلی است که توجه نکردن به آن زمینه بسیاری از انحطاط‌های اخلاقی در سطح جامعه خواهد بود؛ بنابراین مسئله مقاله حاضر، بررسی مفهوم اجتماعی بودن انسان و نیز بررسی مهم‌ترین مسئولیت‌های اجتماعی افراد در جوامع اسلامی بر بنیاد سخنان امام علی علیه السلام در نهج البلاغه و نقش تعلیم و تربیت در تحقق این مسئولیت‌های اجتماعی انسان مبتنی بر دیدگاه امام علی علیه السلام است که هدف پژوهش حاضر، یافتن پاسخ این مسئله است؛ بر این اساس روش پژوهش، تحلیل محتوای کیفی و قیاس نظری است؛ بنابراین سعی شده است با بررسی متن نهج البلاغه و دیگر سخنان امیرالمؤمنین علیه السلام مهم‌ترین مسئولیت‌های اجتماعی افراد شناسایی و پس از آن نقش تعلیم و تربیت در تحقق چنین مسئولیت‌های اجتماعی تبیین گردد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد از نظر امام علی علیه السلام انسان بالفطره موجودی اجتماعی است و برای زیستن در اجتماع به‌ناچار باید با جامعه در ارتباط باشد و برای تحقق این امر لازم است به مسئولیت‌هایی همچون احساس مسئولیت در برابر به جامعه، رعایت حقوق، انصاف و عدالت‌خواهی نسبت به انسان‌ها، تعاون و همکاری در امور اجتماعی و معاشرت و برقراری روابط مهرآمیز با دیگران توجه داشته باشد.

کلیدواژه‌ها

مسئولیت اجتماعی، امام علی علیه السلام، نهج البلاغه، تعلیم و تربیت.

۱. دکتری رشته فلسفه تعلیم و تربیت دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران
S.kh.yass@gmail.com (نویسنده مسئول).

۲. استادیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.
salehihidji2@yahoo.com

۳. دانشجوی دکتری رشته ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد فیروزآباد، ایران.
mortezasagadi@yahoo.com

* رضوان‌خواه، سلمان؛ صالحی، اکبر؛ و سجادی، سیدمرتضی. (۱۳۹۹). مسئولیت‌های اجتماعی انسان از منظر امام علی علیه السلام با تأکید بر نهج البلاغه و نقش تعلیم و تربیت در تحقق آنها. فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی، ۸(۲۹)، صص ۳۵-۸.
Doi:10.22081/JISS-2002-1613

مقدمه و طرح مسئله

خداوند تعالی در قرآن مجید بر اجتماعی بودن انسان صحه می‌گذارد. بر این اساس طبق کلام الهی انسان یک موجود اجتماعی است و برای زندگی باید وارد اجتماع شود؛ آنجا که می‌فرماید: «ای مردم ما همه شما را نخست از مرد و زنی آفریدیم و آن‌گاه شعبه‌های بسیار و فیرق مختلف گردانیدیم تا یکدیگر را بشناسید» (حجرات: ۱۳). در همین راستا امام علی علیه السلام به مردم سفارش دارد و دست خداوند را با کسانی می‌داند که در جماعت زندگی می‌کنند و انسان‌ها را به پرهیز از پراکنندگی فرامی‌خواند؛ چرا که انسان تنها و به دور از جامعه و جماعت، بهره شیطان است، آن‌گونه که گوسفند تنها بهره‌گرگ خواهد بود. امام علیه السلام بدین گونه تفکر اسکویسم^۱ یا فرار از شرکت در امور اجتماعی را نفی می‌کند و بدون اصالت می‌داند^۲ (نهج البلاغه، خطبه ۱۲۷، ص ۲۴۱).

یکی از نهادهایی که می‌تواند به پذیرش این مسئولیت‌ها در افراد کمک و در تحقق آنها نقش ایفا کند، نهاد تعلیم و تربیت است؛ بر این اساس پژوهش حاضر به بررسی مسئولیت‌های اجتماعی افراد از دیدگاه حضرت علی علیه السلام و به نقش تعلیم و تربیت در تحقق آنها پرداخته است. تعلیم و تربیت یکی از اسباب مهم در زندگی برای تحقق مسئولیت‌های اجتماعی انسان است؛ آن‌چنان که یک ساحت تربیتی با عنوان تربیت اجتماعی در سند تحول آموزش و پرورش لحاظ گردیده که یکی از کارکردهای مهم آن تحقق بخشیدن به مسئولیت‌های اجتماعی افراد در نظام آموزش و پرورش است. در مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، به برخی از اهداف مهم تربیت سیاسی و اجتماعی اشاره شده است (دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰، ص ۱۴۵).

با توجه به آنچه گفته شد در این پژوهش ابتدا مهم‌ترین مسئولیت‌های اجتماعی افراد

1. Escopism.

۲. فَأَنَّ يَدَّ اللَّهُ مَعَ الْجَمَاعَةِ وَ إِيَّاكُمْ وَ الْفِرْقَةَ! فَأَنَّ السَّادَّ مِنَ النَّاسِ لِلشَّيْطَانِ كَمَا أَنَّ السَّادَّ مِنَ الْعَمِّ لِلدُّنْبِ.

از دیدگاه امام علی علیه السلام شناسایی شده و در ذیل هریک به تبیین نقش تعلیم و تربیت در تحقق آن مسئولیت اجتماعی پرداخته و در پایان نیز نتیجه گیری مختصری از مقاله ارائه شده است. از آنجاکه تربیت شهروند مسئول و آگاه به وظایف و مسئولیت‌های اجتماعی، راه را برای توسعه و ترقی بهتر فراهم می‌کند، بررسی و شناخت چنین موضوعی از منظر امام علیه السلام به عنوان یک اسوه و نمونه و الگو گیری از مشی تربیتی وی در توجه به چنین مسئولیت‌هایی در پرورش شهروندان مسئول و وظیفه‌شناس کارساز خواهد بود.

به علت اهمیت موضوع، پژوهش‌های چندی در راستای موضوع این مقاله انجام شده است که در ادامه به آنها می‌پردازیم.

دیدگاه و دیگران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «تبیین نقش مسئولیت‌پذیری در تربیت اجتماعی نوجوانان بر اساس تفسیر المیزان» با روش تحلیل محتوا به بررسی المیزان پرداخته‌اند. یافته‌های پژوهش به برخی از روش‌ها برای مسئول‌بار آوردن نوجوانان اشاره دارد که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: استقلال‌داشتن، الگو برداری، نظارت اجتماعی بر به عملکرد، ایفای نقش توأم با انضباط و ایجاد فضای تصمیم‌گیری و مواجهه با عمل.

جوکار و دیگران (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «پیش‌بینی مسئولیت‌پذیری اجتماعی بر اساس سبک‌های هویت در دانشجویان دانشگاه‌های شیراز» به روش تحلیل عاملی به تحلیل یافته‌های حاصل از مطالعه نمونه‌ها که ۲۴۰ دانشجوی دانشگاه شیراز بوده، پرداخته‌اند. یافته‌های پژوهش نشان دادند سبک هویت هنجاری، پیش‌بینی‌کننده مثبت و معنادار مسئولیت‌پذیری اجتماعی فعال و سبک‌های هویت گسیخته اجتنابی و اطلاعاتی، پیش‌بینی‌کننده منفی و معنادار مسئولیت‌پذیری منفعل هستند.

برزیده و دیگران (۱۳۹۵) پژوهشی با عنوان «الگوی پیشنهادی برنامه‌داری تربیت اجتماعی اسلامی در دوره متوسطه: رویکردی هنجارین» انجام داده‌اند که در آن از روش تحلیل و استنتاج منطقی استفاده شده است. یافته‌ها نشان می‌دهند شناخت و

رسیدن به شایستگی‌های اجتماعی در ابعاد تحقق هدف‌های کلی توسعه بین‌الذهان، حوزه عمومی و تثبیت هویت اجتماعی و فرهنگی دانش‌آموزان براساس آموزه‌های اسلامی و بومی همراه با زمینه‌سازی ایجاد تحول اجتماعی و فرهنگی از مهم‌ترین نیازهای تربیت اجتماعی امروز هستند که از طریق الگوهای برنامه درسی مبتنی بر جامعه قابل دستیابی‌اند.

فره‌مینی فراهانی (۱۳۹۵) نیز پژوهشی با عنوان «الگوی تربیت شهروندی فضیلت‌گرای ارتباطی: الگویی برای تربیت سیاسی و اجتماعی» و با روش تحلیل کیفی (غیرتجربی) انجام داده است. ایشان ضمن مطالعه شانزده الگوی موجود در این زمینه، نهایتاً الگوی تربیت شهروند فضیلت‌گرای ارتباطی را برای تربیت سیاسی و اجتماعی جمهوری اسلامی ایران پیشنهاد می‌دهد.

همچنین پناهی (۱۳۹۴) پژوهشی با عنوان «بررسی ظرفیت‌های مادران در تربیت اجتماعی فرزندان با تکیه بر یافته‌های دینی و علمی» انجام داده است. وی این پژوهش را به روش توصیفی - تحلیلی و استنباطی انجام داده و می‌نویسد: مادران و زنان به دلیل برخورداری از ظرفیت‌های زیستی - اجتماعی منحصربه‌فرد، برخورداری از جایگاه عاطفی خاص، مجهز بودن به ظرفیت‌های کلامی و غیرکلامی، ایمنی بخشی به واسطه شوهرداری نیکو و بهره‌مندی از ظرفیت‌های یادگیری مشاهده‌ای، نقش تعیین‌کننده‌ای در تربیت اجتماعی و اخلاقی فرزندان دارند.

عمرانی و دیگران (۱۳۹۴) در پژوهش خود با عنوان «راهکارهای تربیت اجتماعی و عاطفی نوجوانان در قرآن و احادیث» که به روش تحلیل اسنادی انجام شده، نهایتاً به این یافته‌ها رسیده‌اند: برخی از روش‌های تربیت اجتماعی و عاطفی از دیدگاه قرآن کریم و احادیث عبارت‌اند از: تکریم و احترام‌متربی، مدارا کردن با متربی، محبت کردن به متربی، ارائه الگو به متربی، آموزش رعایت ادب و عفو و گذشت.

حیدری و ساجدی (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «موانع تربیت اجتماعی کودکان در

خانواده‌های امروزی» که به روش توصیفی و اسنادی انجام شده، به یافته‌هایی دست یافته‌اند که همانا موانع تربیت اجتماعی در خانواده‌اند و برخی از مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: گسیختگی نظام خانواده، طلاق، ناهماهنگی میان خانواده و دیگر عوامل تربیت اجتماعی و نهایتاً ضعف نظارت خانواده بر فرزندان.

همچنین عابدی و نیلی (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «بررسی تحلیلی اهداف تربیت اجتماعی آموزش و پرورش ایران و مقایسه آن با دیدگاه‌های علامه طباطبایی» که به روش پژوهش تحلیلی - اسنادی انجام شده، به یافته‌هایی رسیده‌اند که نشان می‌دهند از اهداف تربیت اجتماعی ایران، هفت هدف در نظام آموزشی ایران و دیدگاه علامه به طور یکسان مورد توجه قرار گرفته است. دو هدف در دیدگاه علامه به صورت کامل‌تر و عمیق‌تر تعریف شده است. در دو هدف تفاوت‌های محتوایی و در دو هدف تفاوت بیانی وجود دارد.

با مطالعه پژوهش‌های بالا می‌توان دریافت اگرچه همه آنها به‌طور تلویحی به مسئله اجتماعی بودن و ارائه اهداف و اصول تربیت اجتماعی افراد اشاره کرده‌اند، هیچ کدام از این پژوهش‌ها به بررسی دقیق اجتماعی بودن و پذیرش مسئولیت‌های اجتماعی و همچنین اهم مسئولیت‌های اجتماعی افراد جامعه، آن هم از دیدگاه امام علی علیه السلام نپرداخته‌اند؛ افزودن بر اینکه نقش آموزش و پرورش در تحقق این مسئولیت‌ها در پژوهش‌های قبلی تبیین نشده است: پس لذا مقاله حاضر هم از منظر تأکید بر شناسایی مسئولیت‌های انسان در دیدگاه امام علی علیه السلام و هم از منظر تبیین نقش تعلیم و تربیت در تحقق آنها یک پژوهش نوآورانه است.

با وجود این، پژوهش حاضر در جستجوی پاسخ به سه سؤال زیر است:

۱. منظور از اجتماعی بودن در دیدگاه امام علی علیه السلام چیست؟
۲. بر بنیاد سخنان امام علی علیه السلام انسان در جامعه دارای چه مسئولیت‌های مهمی است؟
۳. تعلیم و تربیت چه نقشی در تحقق آن مسئولیت‌ها خواهند داشت؟

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش، از زمره پژوهش‌های توصیفی-تحلیلی است که در پاسخ به پرسش‌های اول و دوم از روش «تحلیل محتوای کیفی» و در پاسخ به سؤال سوم از روش «استنباط قیاسی» استفاده شده است. تحلیل محتوا عبارت است از شناخت و برجسته کردن محورها و خطوط اصلی یک متن یا متون مکتوب با هدف فراهم آوردن تحلیلی توصیفی (ساروخانی، ۱۳۷۸، ص ۸۲). فیلیپ استون معتقد است تحلیل محتوا روشی است که به گونه‌ای عینی و بر اساس قواعد معین مشخصات ویژه را از یک پیام کشف می‌کند (Stone, 1996, p.5). محقق برای انجام این پژوهش و نوشتن این مقاله از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده کرده و گام‌هایی را برای انجام تحلیل کیفی به ترتیب طی کرده است:

۱. مراجعه به نهج البلاغه (شامل خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌ها) و جدا کردن جملاتی که مرتبط با مسئولیت‌های اجتماعی‌اند. در این باره از فهرست موضوعی نهج البلاغه نیز استفاده شد؛
۲. استخراج کلیدواژگان و نیز موضوعات اصلی و فرعی هر جمله با نظر دو سؤال اول و دوم پژوهش؛
۳. مقوله‌بندی مفاهیم اصلی و فرعی در قالب مسئولیت‌ها اجتماعی به عنوان مفهومی بالاتر به منظور باهم‌نگری و درک کلی جملات مرتبط؛
۴. تجمیع جملاتی (خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج البلاغه و دیگر سخنان امام علی علیه السلام) که دارای موضوع یکسان و مشابه‌اند برای تبیین و تحلیل پاسخ‌ها؛
۵. تحلیل و تبیین پاسخ‌ها و سپس استفاده از قیاس نظری و تحلیل منطقی برای تبیین نقش آموزش و پرورش در تحقق آن مسئولیت‌های اجتماعی؛
۶. ارائه نتیجه بر اساس یافته‌های پژوهش، مبتنی بر پرسش‌های پژوهش.

جدول ۱: تحلیل محتوای نهج البلاغه در جهت پاسخ به پرسش‌های پژوهش

ردیف	جمله مورد نظر در نهج البلاغه	کلیدواژه‌ها	موضوع اصلی (مفاهیم مربوط به سؤال‌های پژوهش)
۱	خطبه‌های ۳ و ۱۱۹	خلافت، عهد و پیمان	ضرورت مسئولیت‌پذیری (سؤال اول)
۲	خطبه‌های ۱۵۱ و ۵ و نامه ۷۸	برادری، تفرقه، دلسوزی	همبستگی و اتحاد
۳	خطبه‌های ۳ و ۲۷ و ۱۶۷ و نامه ۴۷	بیعت، امر به معروف و نهی از منکر، بی‌تفاوتی	احساس مسئولیت نسبت به جامعه
۴	نامه ۵۳، خطبه‌های ۱۵ و ۱۹۸ و ۷۲ و ۹۴ و حکمت‌های ۳۱ و ۴۳۷ و ۲۲۴ و ۲۲۰	عدالت و انصاف، سعه، میانه‌روی	انصاف و عدالت‌خواهی در برابر دیگران
۵	خطبه ۱۶۷ حکمت‌های ۱۰۱ و ۳۰۴ و ۳۷۲	همکاری، یاری و کمک به دیگران	تعاون
۶	حکمت ۱۶۱	مشورت، خودرأی بودن	مشاوره و همفکری
۷	حکمت ۱۰ و نامه‌های ۴۶، ۵۰، ۲۷، ۳۱ و ۵۳	معاشرت، فروتنی، مهربانی	برقراری روابط مهرآمیز

بر طبق این شیوه، ابتدا تمام متن نهج البلاغه، شامل نامه‌ها، خطبه‌ها و حکمت‌ها و نیز دیگر سخنان امام علی علیه السلام در ارتباط با موضوع پژوهش، بررسی و مطالب مرتبط در فیش‌های جداگانه ثبت و نهایتاً طبقه‌بندی گردید؛ براین اساس نخست به‌منظور پاسخگویی به پرسش اول که ضرورت اجتماعی بودن و وجود مسئولیت‌های اجتماعی افراد در برابر جامعه بوده و نیز فراهم کردن زمینه لازم برای پاسخ به پرسش دوم، کتاب شریف نهج البلاغه، به‌طور کیفی تحلیل شده است. برای پاسخ به سؤال دوم پژوهش با

استفاده از روش تحلیل قیاس نظری و استنباط ذهنی، نتایج فیش برداری شده از خطبه‌ها و نامه‌ها و حکمت‌ها، مورد مطالعه قرار گرفته و گزاره‌ها و عباراتی که در آنها از اجتماع، جامعه‌پذیری و مسئولیت‌های اجتماعی افراد سخن گفته شده است، در جدول‌ها و فیش‌های جداگانه قرار گرفت. در مرحله بعد فیش‌های تهیه‌شده، در جهت مفاهیم کلیدی پژوهش حاضر - ضرورت زیست اجتماعی و وجود مسئولیت‌های اجتماعی افراد و نمونه‌های مهم مسئولیت‌های اجتماعی افراد در نهج البلاغه - تحلیل شد. در پایان هر مسئولیت اجتماعی نیز به روش قیاس نظری، به نقش نظام تعلیم و تربیت در تحقق این مسئولیت‌ها پرداخته شده است.

یافته‌ها

در این بخش ابتدا به سؤال اول به‌طور مجزا پاسخ داده خواهد شد و سپس پرسش دوم و سوم، به‌طور هم‌زمان بررسی خواهند شد.

۱. ضرورت پذیرش مسئولیت‌های اجتماعی در دیدگاه امام علی علیه السلام

برای دستیابی به پاسخ این مبحث، مطابق آنچه در جدول ۱ در بخش روش‌شناسی آمده است، ضمن مطالعه نهج البلاغه، خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های مرتبط با سؤال پژوهشی در فیش‌های جداگانه‌ای نوشته شد. آن‌گاه متن این جملات را بررسی کردیم و مطالبی را که در ادامه می‌آید، استنتاج کردیم و به تدوین و تنظیم آن در جهت پاسخ به پرسش‌های پژوهشی پرداختیم. همچنین برای تعمیق مطالب تبیین‌شده، از سخنان دیگر امام علی علیه السلام و دیگر آیات و روایات استفاده شده است.

انسان برای زیستن در اجتماع و رفع نیازمندی‌های خویش و نهایتاً رسیدن به کمال، به‌ناچار باید با گروه‌ها و افراد مختلف در جامعه در ارتباط باشد و بهترین شیوه را برای برخورد با مسائل اجتماعی بیابد و بدان عمل کند (ابن‌شعبه حرانی، ۱۳۵۴، ص ۹۲). براین اساس که انسان‌ها در کنار یکدیگر زیست می‌کنند، در برابر یکدیگر کنش‌ها و واکنش‌هایی

دارند که در جامعه‌شناسی از آن به کنش متقابل اجتماعی^۱ یاد می‌شود. مبنای عمل افراد در جامعه کنش‌های طرف مقابل است و بدین گونه بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند. «کنش متقابل اجتماعی شامل هر نوع عمل انفرادی است که بنحوی از انجا فرد دیگر را تحت تأثیر قرار دهد یا به بیان دیگر رفتار یک فرد بر اثر حضور فرد دیگر تغییر کند» (ستوده، ۱۳۷۶، ص ۱۳۶)؛ بنابراین انسان در تعامل با جامعه و روابط و مناسبات اجتماعی رشد می‌کند و به همان نسبت در قبال جامعه و هموعان خویش مسئولیت دارد و بر اجتماع تأثیر می‌گذارد (مرزوقی و اناری‌نژاد، ۱۳۸۶، ص ۱۶۴). اسلام به اصل اجتماعی شدن افراد و پرورش گرایش‌های اجتماعی و در نتیجه گسترش فرهنگ مسئولیت‌پذیری اجتماعی عنایت خاصی دارد. اسلام عموم مسلمانان جهان را یک جامعه و امت می‌داند^۲ (انبیاء، ۹۲). هریک از مسلمانان فردی از جامعه بزرگ اسلام، بلکه به منزله عضوی از پیکر اسلام‌اند و نمی‌توانند بی‌توجه به اوضاع عموم جامعه باشند.

آیت‌الله مکارم شیرازی در کتاب تفسیر نمونه در مورد تقابل مسئولیت‌ها در تفسیر آیه ۵۳ سوره احزاب آورده است: «همیشه مسئولیت‌ها جنبه متقابل دارد، همان گونه که میزبان و وظایف مهمی در برابر میهمان دارد، در جهت مقابل میهمان و وظایف قابل ملاحظه‌ای دارد» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸، ج ۱۷، ص ۴۳۷). پیامبر اعظم ﷺ نیز با توجه به اصل اجتماعی شدن، به گرایش افراد به اجتماع و تعامل با دیگران توصیه و تأکید کرده و معاشرت و همزیستی اجتماعی را پس از ایمان، رأس عقل می‌داند (مجلسی، ۱۳۵۳، ص ۳۹۲). امیرالمؤمنین علی علیه السلام قبل از هر کس خود را در مقابل دیگران مسئول دانسته و هنگام پذیرش خلافت در این باره می‌فرماید: «سوگند به خدایی که دانه را شکافت و جان را آفرید، اگر حضور فراوان بیعت کنندگان نبود و یاران حجت را بر من تمام نمی‌کردند و اگر خداوند از علما عهد و پیمان نگرفته بود که برابر شکم‌بارگی ستمگران و گرسنگی مظلومان سکوت نکنند، افسار شتر خلافت را بر کوهان آن انداخته، رهایش می‌ساختم»

1. Social Interactions.

۲. إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُون.

نهج البلاغه، خطبه ۳، ص ۴۹). ایشان مسلمانان در جامعه اسلامی را برادر یکدیگر خوانده و به حقوق و تکالیف میان آنان اشاره فرموده است: «هر حقی تو به گردن برادرت داری او هم بر گردن تو دارد» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۵۴، ص ۹۲). ایشان در خصوص مسئولیت‌پذیری خود، به‌عنوان رهبر جامعه مسلمانان می‌فرماید: «برای من سزاوار نیست که لشکر و شهر و بیت‌المال و جمع‌آوری خراج و قضاوت بین مسلمانان و گرفتن حقوق در خواست‌کنندگان را رها سازم، آن‌گاه با دسته‌ای بیرون روم و به دنبال دسته‌ای به راه افتم» (نهج البلاغه، خطبه ۱۱۹، ص ۲۲۹).

با توجه به آنچه گفته شد، در دیدگاه امام علی علیه السلام انسان برای زندگی لازم است وارد اجتماع شود و ضرورت اجتماعی بودن وی ایجاب می‌کند تا از وظایف اجتماعی و سیاسی خود واقف باشد و بتواند نقش مؤثری را در اجتماع ایفا کند. طبیعی است زمانی فرد نقش خود را به‌عنوان عضوی از اجتماع به‌خوبی ایفا خواهد کرد که از مسئولیت‌های اجتماعی خود آگاه باشد. وظایف و مسئولیت‌های اجتماعی مبتنی بر دیدگاه امام علی علیه السلام سؤال دوم این مقاله است که در ادامه نخست این مسئولیت‌ها طبق روش‌شناسی پژوهشی تبیین و سپس با به‌کارگیری قیاس نظری و استدلالی نقش تعلیم و تربیت در تحقق این‌گونه مسئولیت‌های اجتماعی بررسی خواهد شد.

۲. اهم مسئولیت‌های اجتماعی افراد در برابر جامعه در دیدگاه امام علی علیه السلام

در ادامه به بررسی برخی از مهم‌ترین مسئولیت‌های اجتماعی افراد (مطابق ردیف‌های ۲ الی ۷ جدول یک در روش پژوهش) از منظر امام علی علیه السلام در نهج البلاغه می‌پردازیم.

۱-۲. همبستگی و اتحاد با یکدیگر

یکی از مهم‌ترین مسئولیت‌های اجتماعی مورد تأکید در اسلام، ایجاد و پرورش روحیه اخوت و برادری و تفاهم و همدلی در بین مسلمانان و جلوگیری از اختلاف و تفرقه است. خداوند ضمن امت واحد خواندن مسلمانان، عموم مؤمنان را از یک

خانواده می‌شمارد و در مورد هر گونه تفرقه و دشمنی هشدار می‌دهد (حجرات: ۱۰)؛ «قرآن کریم در این آیه که به آیهٔ اخوت مشهور است، به اتحاد و برادری بین مسلمانان و سازش با یکدیگر توصیه می‌نماید تا مورد رحمت قرار گیرند. به روایت ابن عباس، پیامبر اکرم ﷺ در پی نزول این آیه، بین مسلمانان بر اساس منزلتشان پیوند برادری برقرار ساخت؛ چنان که ابوبکر را با عمر، عثمان را با عبدالرحمن برادر خواند و علی را برادر خود قرار داد و اهمیت اتحاد و همبستگی را به‌طور عملی به جامعهٔ اسلامی آموزش داد» (خراسانی و دشتی، ۱۳۸۶، ص ۲۹). امام علی علیه السلام مسلمانان را برادر یکدیگر می‌خواند و آنان را به پیوند با یکدیگر دعوت می‌کند (نهج البلاغه، خطبه ۱۶۷، ص ۱۵۱). حضرت با شکوه از تفرقه و نفاق در بین مسلمانان، ره‌اوردهای آن را برای جامعهٔ مسلمانان بسیار شوم و خطرناک می‌داند و ضرورت پرهیز از آن را یادآور می‌شود (نهج البلاغه، خطبه ۵، ص ۵۱). امام علی علیه السلام در قسمتی از نامه‌ای که به ابوموسی اشعری می‌نویسد، خود را خواستار وحدت و همبستگی می‌داند و می‌فرماید که هیچ کس همانند من وجود ندارد که به وحدت امت محمد ﷺ و به انس گرفتن آنان به همدیگر، از من دلسوزتر باشد. من در این کار پاداش نیک و سرانجام شایسته را از خدا می‌طلبم و به آنچه پیمان بستم وفادارم، هر چند تو دگرگون شده و همانند روزی که از من جدا شدی نباشی» (نهج البلاغه، نامه ۷۸، ص ۶۱۹). پیامبر اسلام ﷺ نیز تفرقه و جدایی از جماعت را از صفات مسلمانی نمی‌داند و مسلمانان را از آن برحذر می‌دارد: «هر که یک و جب از جماعت دور شود، خدا طوق مسلمانی از گردن وی بردارد». حضرت رسول ﷺ جماعت را مایهٔ خیر و رحمت و تفرقه را موجب عذاب می‌داند و بشارت می‌دهد بر کسانی که آهنگ جماعت کنند و آنان را هم‌مسکن خود در بهشت می‌داند (فرید تنکابنی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۴).

با این توصیف فرایند تعلیم و تربیت می‌تواند با انجام فعالیت‌هایی در مدرسه و در میان دانش‌آموزان از یک سو باعث ایجاد همبستگی و اتحاد میان متریان شود و از سوی دیگر این روحیهٔ همبستگی و اتحاد را در آنان نهادینه کند و برای زندگی در اجتماع آماده نماید. استفاده از برنامه‌هایی که برای آموزش صلح و آموزش هم‌زیستی مسالمت‌آمیز در آموزش و پرورش طراحی شده است و پژوهشگران تعلیم و تربیت بدان

پرداخته‌اند، می‌تواند از عوامل تحقق این مسئولیت اجتماعی در متربیان باشد. در آموزش و پرورش برای ایجاد اتحاد و همبستگی از روش‌هایی مانند مباحثه گروهی، احترام به نظر یکدیگر و امثال آن استفاده می‌شود، برای مثال در این باره لطف آبادی (۱۳۸۵) در پژوهشی با عنوان «آموزش شهروندی ملی و جهانی همراه با تحکیم هویت و نظام ارزشی دانش آموزان» به توضیح معنا و حقوق و مسئولیت‌های شهروندی در سطوح محلی و ملی و جهانی می‌پردازد. وی در این پژوهش نشان می‌دهد آموزش حقوق و مسئولیت‌های محلی و ملی و جهانی در جوانب گوناگون شهروندی در برنامه درسی و فعالیت‌های کلاس و مدرسه و آموزش رفتارهای مبتنی بر تفکر درست، مسئولیت‌پذیری و تصمیم‌گیری اندیشمندانه ضرورت دارد.

۲-۲. احساس مسئولیت در مورد به جامعه

افراد در جامعه اسلامی به‌عنوان عضوی از جامعه بزرگ اسلام نمی‌توانند بی‌توجه به اوضاع عموم جامعه باشند. آنان نباید از کنار کج‌روی‌ها و انحرافات که گاهی از جانب دیگر اعضای اجتماع مشاهده می‌کنند، بی‌توجه بگذرند. در اسلام تأکید زیادی بر امر به معروف و نهی از منکر و احقاق حق و مقابله با ظالم و امور اجتماعی دیگر شده است. امام علی علیه السلام پذیرش خلافت خویش را احساس مسئولیت در قبال جامعه می‌داند و در خطبه شششنبه تنها عامل پذیرش خلافت و حکومت را احساس مسئولیت و اتمام حجت می‌داند: «سوگند به خدایی که دانه را شکافت و جان را آفرید، اگر حضور فراوان بیعت کنندگان نبود و یاران حجت را بر من تمام نمی‌کردند و اگر خداوند از علما عهد و پیمان نگرفته بود که در برابر شکم‌بارگی ستمگران و گرسنگی مظلومان، سکوت نکنند، مهار شتر خلافت را بر کوهان آن انداخته، رهایش می‌ساختم و آخر خلافت را با کاسه اول آن سیراب می‌کردم» (نهج البلاغه، خطبه ۳، ص ۴۵). امام علی علیه السلام در وصیت به فرزندان خود حسن علیه السلام و حسین علیه السلام از همگان می‌خواهد که امر به معروف و نهی از منکر را ترک نکنند تا بدی‌ها بر آنان مسلط نگردد. ایشان ترک این وظیفه مهم را باعث رویگردانی خداوند از بندگانش می‌داند (نهج البلاغه، نامه ۴۷، ص ۵۵۹). حضرت در خطبه

دیگری به نام «جهاد»، یکی از واجبات الهی را یاری دادن به یکدیگر می‌داند و جزو حقوق اجتماعی مسلمانان به شمار می‌آورد. وی در واقعه حمله لشکر شام به شهر انبار و غارت اموال زنان مسلمان و غیرمسلمان، این گونه از بی‌توجهی و عدم احساس مسئولیت اهالی کوفه ابراز تأسف می‌کند: «اگر برای این حادثه تلخ، مسلمانی از روی تأسف بمیرد، ملامت نخواهد شد و از نظر من سزاوار است» (نهج البلاغه، خطبه ۲۷، ص ۷۵). امام علی علیه السلام در خطبه ۱۶۷ نهج البلاغه با تعبیر «مسئولون» فراتر از مسئولیت انسان‌ها در برابر یکدیگر، همگان را در پیشگاه خداوند مسئول جامعه انسانی و غیرانسانی می‌داند: «از خدا بترسید و تقوا پیشه کنید؛ زیرا شما در پیشگاه خداوند، مسئول بندگان خدا و شهرها و خانه‌ها و حیوانات هستید». روایات زیادی نیز موجود است که انسان‌ها را به اهتمام در جهت اصلاح و بهسازی امور اجتماعی هدایت کرده؛ از جمله این روایت از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله که مسلمانان را از بی‌توجهی و لاقیدی برحذر داشته است و آن را از خصایص مسلمانی نمی‌داند: «هرکس به امور مسلمانان اهتمام نداشته باشد، مسلمان نیست و هرکس صدای استغاثه مسلمانی را بشنود و به یاری او نشتابد مسلمان نیست» (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۱۶۴). پس می‌توان گفت انسان مؤمن نباید تنها به سلامت خود راضی گردد و به جامعه بی‌توجه باشد، بلکه باید با روحیه‌ای حساس برای احقاق حق و دفع ظلم تلاش کند.

آموزش و پرورش باید برنامه‌هایی را به‌طور رسمی و غیررسمی در سطح مدرسه آموزش دهد که نتیجه آن پرورش حس مسئولیت دانش‌آموزان در برابر امور جامعه است؛ برای مثال نظام تعلیم و تربیت با اجرای برخی از برنامه‌ها همچون انتخابات شوراهای دانش‌آموزی و نیز بسیج دانش‌آموزان و نیز مشارکت دادن دانش‌آموزان در برنامه‌های سازندگی بسیج و نیز امور مدرسه و خیریه، این حس مسئولیت را تقویت کند. چنین موضوعی به‌صراحت در ذیل ساحت تربیت سیاسی و اجتماعی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰، ص ۲۹۴-۲۹۵) در این اهداف معین شده است: ۱. نگرستن به حقوق و مسئولیت‌های خانوادگی و اجتماعی به‌صورت دو عنصر مکمل؛ ۲. توجه به شایستگی‌های پایه برای مشارکت فعال (عمل)

آگاهانه و آزادانه) متریبان در حیات خانوادگی، مدرسه‌ای، اجتماعی و سیاسی؛ ۳. تأکید بر رسالت جهانی و مسئولیت بشری و گسترش عدالت در جهان.

۲-۳. رعایت حقوق، انصاف و عدالت‌خواهی در برابر انسان‌ها

یکی از اهداف مهم مسئولیت‌پذیری اجتماعی، برقراری عدالت اجتماعی است و منظور از آن این است که انسان در برابر دیگران از حق تجاوز نکند و تحت تأثیر عواطف و احساسات قرار نگیرد و از راه راست منحرف نشود. عدالت و دادگری به معنای انصاف، یکی از خواسته‌های درونی هر انسان است و تمام مردم در هر زمان و مکان و در هر حالت طرفدار آن‌اند و با تمام توان از حریم آن دفاع می‌کنند و با ناقضان آن به سستیز برمی‌خیزند و متقابلاً اهل قسط را به انجام آن تشویق می‌کنند. خداوند در قرآن مجید، اهل ایمان و بندگانش را به مراعات عدل و انصاف دعوت می‌کند و از آنان می‌خواهد پیوسته طرفدار عدل باشند و جامعه مسلمانان را به سوی آن سوق دهند (نساء: ۱۳۵). امام علی علیه السلام در تمام زمینه‌ها و در کردار و گفتار خویش راه عدالت را نشان داده و پیروان و راهیان راهش را به انجام آن توصیه کرده است. آن حضرت به کارگزاران خود در شهرها و مرزها تأکید می‌کرد با عموم مردم به عدالت و انصاف رفتار کنند، حقوق دیگران را ضایع نکنند و دوستی و دشمنی با افراد، آنان را در برقراری قسط و عدالت دچار خطا و لغزش ننماید (نهج البلاغه، نامه ۵۳، ص ۵۶۵).

ایشان در خطبه‌ای کوتاه اهمیت برپایی عدالت را چنین بیان می‌فرماید: «به خدا سوگند بیت‌المال تاراج‌شده را هر کجا که بیابم به صاحبان اصلی آن باز می‌گردانم؛ گرچه با آن ازدواج کرده یا کنیزانی خریده باشند؛ زیرا عدالت گشایش برای عموم است و آن کس که عدالت بر او گران آید، تحمل ستم برای او سخت‌تر است» (نهج البلاغه، خطبه ۱۵، ص ۵۹). امام علی علیه السلام در خصوص فراگیری عدالت در عبارتی از منشور مالک اشتر، خطاب به کارگزار خود خصوصاً و خطاب به مسلمانان عموماً چنین سفارش می‌فرماید: دوست‌داشتنی‌ترین چیزها در نزد تو باید در حق میانه‌ترین و در عدل فراگیرترین باشد» (نهج البلاغه، خطبه ۱۵، ص ۵۹). تحلیل موضوع عدالت در نهج البلاغه، ما را

به این حقیقت رهنمون می‌سازد که عدالت از اصلی‌ترین آموزه‌های دین (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۸، ص ۴۱۵)، سیره و شیوه رسول خدا در زندگی سیاسی - اجتماعی (نهج البلاغه، خطبه‌های ۷۲، ص ۱۲۱ و خطبه ۹۴، ص ۱۷۷)، از پایه‌های ایمان (نهج البلاغه، حکمت ۳۱، ص ۶۲۹) سیاست عمومی و قراردهنده هر چیزی به جای خویش و برتر از سخاوت (نهج البلاغه، حکمت ۴۳۷، ص ۷۳۵)، انصاف دادن با خلق خدا (نهج البلاغه، حکمت ۲۳۱، ص ۶۷۹)، شکست‌دهنده دشمنان (نهج البلاغه، حکمت ۲۲۴، ص ۶۷۷)، اعتمادنکردن بر خوش‌بینی خویش در داوری‌ها (نهج البلاغه، حکمت ۲۲۰، ص ۶۷۵) است و این دلیل بر سفارش مؤکد امیرالمؤمنین در خصوص این مسئولیت مهم اجتماعی است. پیامبر ﷺ نیز در خصوص اهمیت انصاف، عدالت و رعایت حق، رعایت عدالت را برتر از عبادت می‌داند: «یک ساعت عدالت از یک سال عبادت برتر است» (فرید تنکابنی، ۱۳۸۵، ص ۴۴۷)؛ بنابراین عدالت در منظر امام علی علیه السلام در رأس امور و از مسئولیت‌های بزرگ افراد جامعه است. سنگینی این مسئولیت تا جایی است که امام علیه السلام در جواب مالک اشتر - که از پراکنده‌شدن سپاهیان از اطراف او می‌پرسد - می‌فرماید: «پراکنده‌شدن مردم به سبب تاب نداشتن بر دشواری‌ها و سنگینی عدالت است» (ساطع، ۱۳۸۱، ص ۴۸).

تجلی این مسئولیت مهم اجتماعی در نظام آموزش و پرورش نخست در رفتار مربی با مربی نمایان می‌گردد. مطابق این مسئولیت مربی تعلیم و تربیت نخست بایستی عدالت‌خواه و ظلم‌ستیز باشد؛ چراکه متریان از رفتار وی یاد خواهند گرفت که چگونه ظلم‌ستیز و عدالت‌گستر باشند. در مرتبه بعد آموزش ظلم‌ستیزی و عدالت‌خواهی بایستی در صدر برنامه‌های تربیتی دست‌اندرکاران نظام تربیتی باشد. در همین راستا ذکر خطبه‌ها و نامه‌ها ذکر شده در بالا در مراسم صبحگاهی یا در صحنه کلاس و مدرس و یادآوری مکرر آنها در جلسات مدیران و معلمان زمینه را برای ترویج عدالت‌گستری و ظلم‌ستیزی در دانش‌آموزان و معلمان فراهم می‌کند. در ذیل ساحت عدالت در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به دو اصل مهم در هم‌راستا اشاره شده است: ۱. فراهم ساختن زمینه خروج مربی از خودمحوری، خودکامگی و استبداد؛ ۲. تأکید بر ظلم‌ستیزی و عدم ظلم‌پذیری (دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰، صص ۲۹۴-۲۹۵). در اصل اول تأکید بر

رعایت حقوق دیگران شده است؛ چراکه با استبداد و خودکامگی امکان رعایت حقوق دیگران وجود نخواهد داشت. در اصل دوم نیز با آموزش ظلم‌ستیزی، در واقع دانش‌آموزان رعایت انصاف و عدالت را نیز در قبال دیگران یاد می‌گیرند. استفاده از این اصول باید مورد توجه مربیان و دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت قرار گیرد تا از طریق آن بتوانند به تحقق مسئولیت مذکور کمک کنند. همچنین برخی از پژوهشگران همچون زمبیلانس^۱ و بکرمان^۲ (2008) معتقدند عملی کردن عدالت می‌تواند مربیان را در درک سیاست‌های عاطفی تعلیم و تربیت توانمند ساخته، کمک کند، آن‌چنان‌که بتوانند دستیابی به هدف صلح و همزیستی را تشویق کنند.

۲-۴. تعاون و همکاری در امور اجتماعی

تعاون و همکاری از مواردی است که خداوند مسلمانان را به رعایت آن فرا خوانده است (مائده، ۲). انسان‌ها در زندگی اجتماعی، برای انجام کارهای گوناگون باید با یکدیگر تعاون و همکاری داشته باشند. تعاون از موضوعات مورد تأکید معصومان علیهم‌السلام است. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم ضمن حدیثی یاری‌رساندن دیگران را از امور دوست‌داشتنی نزد خداوند می‌داند: خداوند یاری کردن کسانی را که کمک می‌جویند، دوست دارد (فرید تنکابنی، ۱۳۸۵، ص ۶۶۲). حضرت علی علیه‌السلام نیز با تأکید بر تعاون در کارهای نیک می‌فرماید: «و چون خیر و نیکی یافتید به کمک و یاری آن بشتابید و اگر شری دیدید از آن فاصله بگیرید» (نهج البلاغه، خطبه ۱۶۷، ص ۳۱۹).

امام علی علیه‌السلام اصل همیاری اجتماعی را امری واجب به‌شمار می‌آورد که نمی‌توان از آن شانه خالی کرد. در حکمتی در خصوص ضرورت پاسخ‌دادن به درخواست‌ها می‌فرماید: «نیازمندی که به تو روی آورده فرستاده خدا است. کسی که از یاری او دریغ کند، از خدا دریغ کرده و آن کس که به او بخشش کند، به خدا بخشیده است»

1. Zembylas.

2. Bekerman.

(نهج البلاغه، حکمت ۳۰۴، ص ۷۰۳). علی علیه السلام به برطرف کردن نیازهای مردم و یاری رساندن آنان سفارش می کند و شتاب در این کار را جزو امور شیرین و گوارا می داند (نهج البلاغه، حکمت ۱۰۱، ص ۶۴۷). امام علیه السلام در سفارش به جابر بن عبدالله انصاری، برطرف کردن نیازهای مردم و یاری و تعاون آنان را جزو حقوق واجب الهی می داند. به عقیده آن حضرت آن گاه که بی نیاز، نیاز نیازمند را برطرف نسازد، نیازمند آخرت خود را به دنیا خواهد فروخت و اگر کسی حقوق واجب الهی را نپردازد، خداوند آن را به زوال و نابودی می کشاند (نهج البلاغه، حکمت ۳۷۲، ص ۷۱۹). آدام اسمیت دانشمند اقتصادی نامدار در اثر مشهور خود، ثروت ملل نیز توجه خاصی به مسئله هم‌دردی و هم‌یاری مردم با یکدیگر نشان داده است و آن را از اموری می داند که در طبیعت بشر نهاده شده است (آلپورت^۱ و جونز^۲، ۱۳۷۱، ص ۶۳). با توجه به سفارش خداوند حکیم و روایات اسلامی و آموزه‌های نهج البلاغه می توان مبنای همیاری اجتماعی را بر اساس حقوقی دانست که بر گردن جامعه دارد و جزو مسئولیت‌های اجتماعی انکارناپذیر به شمار آورد.

کی ثر^۳ (1999) معتقد است تربیت شهروندی یکی از تلاش‌های تربیتی نظام تعلیم و تربیت برای پرورش متریبانی است که بتوانند در فعالیت‌های مدرسه تعاون و همکاری داشته باشند. تربیت شهروندی دانش‌آموزان را برای مشارکت فعال و مسئولانه در مدرسه و خارج از آن آماده می کند (جمالی تازه‌کند و دیگران، ۱۳۹۲، ص ۳). یکی از گام‌هایی که برای تربیت شهروندی در مدارس برداشته شده است، تنظیم محتوایی برای آموزش مؤلفه‌های تربیت شهروندی است. یکی از این اصول عبارت است از «کسب روحیه برادری، تعاون و همبستگی فرهنگی و ملی با افراد جامعه» (ملکی، ۱۳۸۹). با این اوصاف اهداف تربیت شهروندی در راستای مصداق آیه شریفه تعاون در امور نیک است نه در کارهای ناپسند؛ بنابراین مدارس و مربیان بایستی برنامه‌ها و روش اجرای تربیت را در جهت تحقق روحیه تعاون و همکاری هدایت کنند. تشویق و مسئولیت‌دادن به افراد

1. Allport. G.
2. Jones. C.E.
3. Keer. D.

برای کمک به مسئله تعاون در سطح جامعه به همونوع و به ویژه مستمندان زمینه تحقق این مسئولیت را در آنان ایجاد خواهد کرد.

۲-۵. مشاوره و همفکری در امور اجتماعی

مشورت از مسئولیت‌های اجتماعی افراد است که خداوند جهت رعایت این اصل مهم، به پیامبر ﷺ دستور داده است «و شاورهم فی الأمر» (آل عمران، ۱۵۹). موضوع مشاوره در اسلام دارای اهمیت خاصی است. پیغمبر اکرم با قطع نظر از وحی آسمانی، آن‌چنان فکر نیرومندی داشت که نیازی به مشاوره نداشت؛ اما به مشورت می‌پرداخت تا مسلمانان را به اهمیت مشورت متوجه سازد تا آن را جزو برنامه‌های اساسی زندگی خود قرار دهند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸، ج ۳، صص ۱۹۰-۱۹۱). علی‌علیه مشورت را تکیه‌گاه، پشتیبان و عین هدایت می‌داند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸، ج ۲۰، صص ۴۸۷-۴۸۹). در اهمیت مشورت همین بس که بنا به فرموده امام متقین علی‌علیه: «هر کس که خودرأی شد به هلاکت رسید و هر کس با دیگران مشورت کرد، در عقل‌های آنان شریک شد» (نهج البلاغه، حکمت ۱۶۱، ص ۶۶۵). پس می‌توان گفت مشورت از اصول اجتماعی سفارش شده در دین اسلام توسط خدا و پیامبر ﷺ و معصومان علیهم‌السلام است و بنابر آیه ۳۸ سوره شوری دومین اصل اجتماعی است؛ پس می‌توان آن را از مسئولیت‌های خطیر اجتماعی افراد در جامعه به شمار آورد.

مربیان مدارس از طریق تشکیل گروه‌های درسی برای یادگیری مفاهیم درسی بین دانش‌آموزان در واقع به رشد این مسئولیت اجتماعی کمک می‌کنند. دانش‌آموزان در این روش علاوه بر یادگیری یک درس خاص، به نقش هم‌فکری و هم‌اندیشی در حل مسائل فردی و اجتماعی نیز پی برده و با روش آن آشنا می‌شوند. یکی دیگر از روش‌های تدریس در مدارس، روش مباحثه گروهی و کندوکاو فلسفی است که در این روش نیز دانش‌آموزان با به اشتراک گذاشتن اطلاعات و دانسته‌های یکدیگر و از طریق هم‌افزایی به یادگیری می‌پردازند و با نقش این روش در حل مسائل مختلف آشنا می‌شوند.

۲-۶. معاشرت و برقراری روابط مهرآمیز با دیگران

معاشرت در زندگی انسان از مسائل مهم و قابل توجه و حقیقتی است که فطرت و طبیعت همه انسان‌ها به آن کشش دارد. خداوند با این کشش فطری انسان را مدنی‌الطبع و اجتماعی آفریده است و تأمین بخشی از نیازهای مادی و معنوی او را برعهده دیگران قرار داده است. خداوند داشتن رفتار مهرآمیز و متواضعانه با مردم را در دستور کار پیامبران قرار داده و خطاب به خاتم‌الانبیا در جریان دعوتش می‌فرماید: «پروبال مرحمت بر تمام پیروان باایمانت به تواضع بگستران» (شعرا، ۲۱۵).

در نهج‌البلاغه نیز آموزه‌هایی در خصوص برقراری معاشرت و روابط مهرآمیز و متواضعانه به‌عنوان یک مسئولیت اجتماعی به چشم می‌خورد. امام علی علیه السلام درباره نحوه معاشرت با دیگران می‌فرماید: «با مردم آن‌گونه معاشرت کنید که اگر مریدید بر شما اشک ریزند و اگر زنده ماندید، بااشتیاق سوی شما آیند» (نهج‌البلاغه، حکمت ۱۰، ص ۶۲۵). آن حضرت همواره مدیران و کارگزاران خویش را به پیوند و برقراری روابط نیکو با مردم به‌ویژه با پرهیزکاران و راستگویان سفارش می‌فرمود (نهج‌البلاغه، نامه ۴۶، ص ۵۵۹ و نامه ۵۰، ص ۵۶۳ و نامه ۵۳، ص ۵۶۷).

حضرت در نامه‌ای به محمد بن ابی‌بکر استاندار مصر، مهرورزی به مردم را این‌گونه ترسیم فرمود: «با مردم فروتن باش، نرمخو و مهربان باش، گشاده‌رو و خندان باش، در نگاه‌هایت و در نیم‌نگاه و خیره‌شدن به مردم به تساوی رفتار کن تا بزرگان در ستمکاری تو طمع نکنند و ناتوان‌ها در عدالت تو مأیوس نگردند؛ زیرا خداوند از شما بندگان درباره اعمال کوچک و بزرگ، آشکار و پنهان پرسش می‌کند. اگر کیفر دهد شما استحقاق بیش از آن را دارید و اگر ببخشد از بزرگواری او است» (نهج‌البلاغه، نامه ۲۷، ص ۵۰۹). همچنین حضرت در عهدنامه مالک فرمود: «در برابر خدایی که تو را آفریده فروتن باش، درشتی و سخنان ناهموار آنان را بر خود هموار کن و تنگ‌خویی و خودبزرگ‌بینی را از خود دور ساز تا خدا درهای رحمت خود را به روی تو

بگشاید و تو را پاداش اطاعت ببخشد. آنچه به مردم می‌بخشی، بر تو گوارا باشد و اگر چیزی را از کسی بازمی‌داری با مهربانی و پوزش خواهی همراه باشد» (نهج البلاغه، نامه ۵۳، ص ۵۶۷).

با بررسی سیره امام علی علیه السلام به خوبی آشکار می‌گردد معاشرت و برخورد محبت‌آمیز با مردم از مسئولیت‌های اجتماعی انسان‌ها و دارای ضوابطی است که باید به آنها پایبند بود. علاوه بر این موارد که از اهم مسئولیت‌های اجتماعی افراد است، مسئولیت‌های دیگری را می‌توان برای افراد در جامعه با توجه به سخنان امام علی علیه السلام در نظر گرفت، مانند پرهیز از آبروریزی،^۱ اطاعت از رهبری،^۲ احترام متقابل،^۳ پیروی از راه آشکار حق.^۴

نظام تعلیم و تربیت می‌تواند در اجرای و تحقق این مسئولیت مهم اجتماعی به طریقی مؤثر واقع گردد. برنامه‌هایی مانند برگزاری جشن عاطفه‌ها و جشن نیکوکاری که در آن دانش‌آموزان به دوستان نیازمند خود کمک مالی می‌کنند، یکی از فعالیت‌هایی است که می‌تواند در مدرسه اتفاق بیفتد و می‌تواند به برقراری روابط مهرآمیز کمک کند. همچنین کمک درسی دانش‌آموزان قوی به دانش‌آموزان ضعیف نیز یکی دیگر از این روش‌ها است. علاوه بر این معلمان و مربیان نیز می‌توانند با برقراری ارتباط مهرآمیز با دانش‌آموزان، این مسئولیت اجتماعی را از طریق روش الگوپذیری به دانش‌آموزان و مربیان خود بیاموزند. ذکر برخی از مضامین خطبه‌ها و نامه‌ها و نمونه مصادیقی از سخنان امام علی علیه السلام در راستای تحقق این مسئولیت در مدرسه مؤثر خواهد بود. در زیر خلاصه مهم‌ترین مسئولیت‌های اجتماعی انسان و نقش تعلیم و تربیت در تحقق آنها در جدول ۲ خلاصه شده است:

۱. خطبه‌های ۱۷۶ و ۶۹، نامه‌های ۱۴ و ۶۹ و حکمت‌های ۲۲۳، ۱۶۲ و ۳۴۶ و ۳۶۲.
۲. خطبه‌های ۱۵۶ و ۱۸۲، نامه‌های ۲ و ۲۸ و حکمت‌های ۲۵۲، ۹۶ و ۳۹۹.
۳. خطبه‌های ۸، ۱۶۶، ۶۷، ۳، ۸ و ۷۲ و نامه‌های ۵۳، ۳۱ و حکمت‌های ۴۱۱ و ۴۰۱.
۴. خطبه‌های ۱۶۷ و ۲۰۱ و نامه‌ی ۷۹ و حکمت‌های ۲۶۲ و ۴۰۸.

جدول ۲: مهم‌ترین مسئولیت‌های اجتماعی از منظر امام علی (ع)

و نقش تعلیم و تربیت در تحقق آنها

مسئولیت اجتماعی انسان در دیدگاه امام علی (ع)	نقش تعلیم و تربیت در تحقق مسئولیت‌های اجتماعی
همبستگی و اتحاد با یکدیگر	انجام فعالیت‌هایی که منجر به همراهی و همدلی می‌شود، مانند فعالیت‌های مرتبط با همزیستی مسالمت‌آمیز
احساس مسئولیت در برابر جامعه	شرکت در برنامه‌هایی مانند فعالیت‌های بسیج دانش‌آموزی و طرح پیشگامان که از طریق آن می‌توان مسئولیت‌هایی را پذیرفت
رعایت حقوق، انصاف و عدالت خواهی در برابر به انسان‌ها	اجرای برنامه‌هایی که زمینه خروج متربی از خودمحوری، خودکامگی و استبداد را فراهم کند
تعاون و همکاری در امور اجتماعی	آموزش مطالب مرتبط با تربیت شهروندی در درس مطالعات اجتماعی و تمرین عملی آن در محیط مدرسه و کلاس درس
مشاوره و همفکری در امور اجتماعی	مشارکت در شوراهای دانش‌آموزی و تشکیل گروه‌های درسی
معاشرت و برقراری روابط مهرآمیز با دیگران	شرکت در برنامه‌هایی مانند جشن عاطفه‌ها و جشن نیکوکاری و نیز برقراری روابط محبت‌آمیز میان مربیان و متریان

نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از بررسی پرسش‌های پژوهش نشان می‌دهد انسان بالفطره موجودی اجتماعی است و برای زیستن در اجتماع و رفع نیازمندی‌های خویش و نهایتاً رسیدن به کمال، به‌ناچار باید با گروه‌ها و افراد مختلف در جامعه در ارتباط باشد و بهترین شیوه را برای برخورد با مسائل اجتماعی بیابد و بدان عمل کند. خداوند در قرآن و راهنمایان راستین، پیامبر ﷺ و ائمه معصومین (ع) این موضوع را تأیید کرده‌اند. اسلام هریک از

مسلمانان را عضوی از یک پیکر به شمار می آورد که نمی توانند بی توجه به اوضاع عموم جامعه باشند. همچنین نتایج نشان داد که مهم ترین مسئولیت های اجتماعی افراد در جامعه از دیدگاه امام علی علیه السلام عبارت اند از: ۱. همبستگی و اتحاد با یکدیگر؛ ۲. احساس مسئولیت در برابر جامعه؛ ۳. رعایت حقوق، انصاف و عدالت خواهی در برابر انسان ها؛ ۴. تعاون و همکاری در امور اجتماعی؛ ۵. مشاوره و هم فکری در امور اجتماعی؛ ۶. معاشرت و برقراری روابط مهرآمیز با دیگران. یکی از نهادهایی که در تحقق این مسئولیت ها می تواند نقش ایفا کند، تعلیم و تربیت است. تعلیم و تربیت رسمی به ویژه در ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی می تواند در این رابطه نقش ایفا کند. ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی ناظر به کسب شایستگی هایی است که متریان را قادر می سازد تا شهروندانی فعال و آگاه باشند و در فعالیت های سیاسی و اجتماعی مشارکت کنند. برنامه های رسمی و غیررسمی مختلفی در نظام تعلیم و تربیت وجود دارد که این برنامه ها در تلاش اند به پذیرش مسئولیت های اجتماعی مورد بحث در متریان کمک کنند و آنان را با این مسئولیت ها آشنا کنند. در پایان می توان گفت، بحث مسئولیت های اجتماعی در پرورش یک انسان اجتماعی امری است که هم مربوط به خانواده و هم مربوط به مدرسه و هم دانشگاه است؛ بنابراین پرورش مسئولیت پذیری درست، جامعه ای سالم در پی خواهد داشت. در این میان نقش خانواده و مدرسه بسیار حائز اهمیت است.

فهرست منابع

- * قرآن کریم. ترجمه: مهدی الهی قمشه‌ای.
- * نهج البلاغه. ترجمه: محمد دشتی.
۱. آلپورت، گوردن؛ و جونز، ادوارد. (۱۳۷۱). روان‌شناسی اجتماعی از آغاز تاکنون (مترجم: محمد تقی منشی طوسی). مشهد: آستان قدس رضوی.
 ۲. برزیده، حمیرا؛ محمودنیا، علیرضا؛ قائدی، یحیی؛ و زرغامی، سعید. (۱۳۹۵). الگوی پیشنهادی برنامه درسی تربیت اجتماعی اسلامی در دوره متوسطه: رویکردی هنجارین. پژوهش‌های مبانی تعلیم و تربیت، ۶(۱۲)، صص ۱۰۷-۱۲۷.
 ۳. پناهی، علی‌احمد. (۱۳۹۴). بررسی ظرفیت‌های مادران در تربیت اجتماعی فرزندان با تکیه بر یافته‌های دینی و علمی. اسلام و علوم اجتماعی، ۱۴(۱)، صص ۹۳-۱۱۳.
 ۴. جمالی تازه‌کنند، محمد؛ طالب‌زاده نوبریان، محسن؛ و ابوالقاسمی، محمود. (۱۳۹۲). تحلیل جایگاه مؤلفه‌های تربیت شهروندی در محتوای برنامه درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه. پژوهش در برنامه درسی، ۱۰(۳۷)، صص ۱-۱۹.
 ۵. جوکار، بهرام؛ حسین چاری، مسعود؛ و مهرپور، آناهیتا. (۱۳۹۳). پیش‌بینی مسئولیت‌پذیری اجتماعی بر اساس سبک‌های هویت در دانشجویان دانشگاه شیراز. فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ۴(۱۰)، صص ۳-۲۲.
 ۶. حیدری، محمدشریف؛ و ساجدی، ابوالفضل. (۱۳۹۲). موانع تربیت اجتماعی کودکان در خانواده‌های امروزی. معرفت، ۱۹(۴)، صص ۱۱۵-۱۳۳.
 ۷. خراسانی، علی؛ و دشتی، سیدمحمد. (۱۳۸۶). آیه‌های نامدار. قم: جمال.
 ۸. دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی. (۱۳۹۰). مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران. تهران: وزارت آموزش و پرورش.
 ۹. دیدگاه، زهرا؛ شریعتی، سیدصدرالدین؛ بهشتی، سعید؛ و ایمانی نائینی، محسن. (۱۳۹۷). تبیین نقش مسئولیت‌پذیری در تربیت اجتماعی نوجوانان بر اساس تفسیر المیزان. فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی، ۳۴(۳)، صص ۲۷-۵۶.

۱۰. ساروخانی، باقر. (۱۳۷۸). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۱. ساطع، محبوبه. (۱۳۸۱). امیر عدل و شکوه حقیقت. اصفهان: فرهنگ مردم.
۱۲. ستوده، هدایت‌الله. (۱۳۷۶). درآمدی بر روان‌شناسی اجتماعی. تهران: آوای نور.
۱۳. شعبه الحرائی، حسین بن علی. (۱۳۵۴). تحف العقول. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۴. عابدی، منیره؛ و نیلی، محمدرضا. (۱۳۹۲). بررسی تحلیلی اهداف تربیت اجتماعی آموزش و پرورش ایران و مقایسه آن با دیدگاه‌های علامه طباطبایی. تربیت اسلامی، (۱۶)، صص ۷۹-۱۰۰.
۱۵. عمرانی، سیدمسعود؛ افسر دیر، حسن و سادات عمرانی، مرجان. (۱۳۹۴). راهکارهای تربیت اجتماعی و عاطفی نوجوانان در قرآن و احادیث. پژوهشنامه معارف قرآنی، (۲۳)، صص ۷-۳۴.
۱۶. فرمینی فراهانی، محسن. (۱۳۹۵). الگوی تربیت شهروندی فضیلت‌گرای ارتباطی: الگویی برای تربیت سیاسی و اجتماعی. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، (۲۱)، صص ۶۷-۹۰.
۱۷. فرید تنکابنی، مرتضی. (۱۳۸۵). راهنمای انسانیت (نهج الفصاحه): کلمات قصار حضرت رسول اکرم ﷺ. تهران: فرهنگ اسلامی.
۱۸. کلینی، یعقوب. (۱۳۸۸ق). اصول کافی. (مترجم: علی اکبر غفاری). تهران: دارالکتب اسلامی.
۱۹. لطف آبادی، حسین. (۱۳۸۵). آموزش شهروندی ملی و جهانی همراه با تحکیم هویت و نظام ارزشی دانش‌آموزان. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، ۵(۱۷)، صص ۱۱-۴۴.
۲۰. مجلسی، ملامحمدباقر. (۱۳۵۳). بحارالانوار. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۱. مرزوقی، رحمت‌الله؛ و اناری‌نژاد، عباس. (۱۳۸۶). تربیت اجتماعی از منظر نهج البلاغه. تربیت اسلامی، (۴)، صص ۱۶۳-۱۹۲.
۲۲. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۸). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۳. ملکی، حسن. (۱۳۸۹). مبانی برنامه‌ریزی درسی آموزش متوسطه. تهران: انتشارات سمت.
24. Keer, D. (1999). *Citizenship Education: An International Comparision*. T.H. mc Laughlin. London: Falmer press.

25. Stone, P. (1996). *The General Inquirer: Acomputer Approach to Content Analysis*. Cambridge: Viking.
26. YONESCO *Santiago Education for Coexistence and a Culture of Peace in Latin America*, yonesco, 2007.
27. Zembylas, M. & Bekerman, Z. (2008). Dilemmas of Justice in Peace/ Coexistence Education, *Review of Education, Pedagogy & Cultural Studies*, 30(5), pp. 399-419.

References

* *Holy Quran.*

* *Nahj al-Balagha.*

1. Abedi, M. & Nili, M. R. (1392 AP). An Analytical Investigation Into the Aims of Social Training in Iranian Education and Its Comparison With Allameh Tabatabaie's Views. *Islamic Education*, 8(16), pp. 79-100. [In Persian].
2. al-Kulayni, M. (1388 AH). *Usul al-Kafi*. (A. A. Ghaffari, Trans.). Tehran: Islamic Library. [In Arabic].
3. Allport, G. W., & Jones, E. (1371 AP). *Handbook of social psychology* (M. T. Munshi Tusi, Trans.). Mashhad: Astan Quds Razavi. [In Persian].
4. Barzideh, H., Mahmoudniya, A., Ghaedi, Y., & Zarghami, S. (1395 AP). An Islamic Social Education Curriculum Model for Secondary Schools: A Normative Approach. *Foundation of Education*, 6(12), pp. 107-127. [In Persian].
5. Didgah, Z., Shariati, S. S., Beheshti, S., & Imani Naeini, M. (1397 AP). Explaining in role of responsibility in social education of adolescent according to Tafsire Al-Mizan. *Culture Counseling*, 9(34), pp. 27-56. [In Persian].
6. Farid Tonekaboni, M. (1385 AP). *Guide to Humanity* (Nahj al-Fasaha): Short words of the Holy Prophet (PBUH). Tehran: Islamic Culture. [In Persian].
7. Farmahini Farahani, M. (1395 AP). Virtual Communication Citizenship Education Model: A Model for Political and Social Education. *Journal of Islamic Education*, 24(31), pp. 67-90. [In Persian].
8. Heidari, Mohammad Sharif and Sajedi, Abolfazl. (1392 AP). *Barriers to children's social education in today's families*. *Ma'refat*, 22(194), pp. 115-133. [In Persian].
9. Jamali Tazeh Kand, M., Talibzadeh Nobarian, M., & Abolghasemi, M. (1392 AP). Analyzing the Status of Citizenship Education Components in Social Science Curriculum Content of Secondary School. *Research in Curriculum Planning*, 10(37), pp. 1-19. [In Persian].
10. Jokar, B., Hussain Chari, M., & Mehrpour, Anahita. (1393 AP). Predicting social responsibility based on identity styles in Shiraz University students. *Culture in Islamic University*, 4(10), pp. 3-22. [In Persian].

11. Keer, D. (1999). *Citizenship Education: An International Comparison*. T.H. mc Laughlin. London. Falmer press.
12. Khorasani, A., & Dashti, S. M. (1386 AP). *Famous verses*. Qom: Jamal. [In Persian].
13. Lotfabadi, H. (1385 AP). Teaching national and global citizenship along with stabilizing the students identity and value system. *Educational Innovations*, 5(17), pp. 11-44. [In Persian].
14. Majlesi, M. B. (1353 AP). *Bihar al-Anwar*. Tehran: Islamic Library. [In Arabic].
15. Makarem Shirazi, N. (1388 AP). *Tafsir Nemooneh*. Tehran: Islamic Library. [In Persian].
16. Maleki, H. (1389 AP). *Basics of secondary education curriculum planning*. Tehran: Samt Publications. [In Persian].
17. Marzooqi, R., & Anarnejad, A. (1386 AP). Social education if term of Nahj al-Balagha. *Islamic Education*, 2(4), pp. 163-192. [In Persian].
18. Omrani, S. M., Afsar Deir, H., & Sadat Omrani, M. (1394 AP). Social and Emotional Training Strategies in the Quran and Hadith. *Quranic Knowledge*, 6(23), pp. 7-34. [In Persian].
19. Panahi, A. A. (1394 AP). Investigating the capacities of mothers in the social education of their children based on religious and scientific findings. *Islam and Social Sciences*, 7(14), pp. 93-113. [In Persian].
20. Sarukhani, B. (1378 AP). *Research methods in social sciences*. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
21. Sate', M. (1381 AP). *The government of Justice and clory of truth Imam Ali (PBUH)*. Isfahan: Farhang-e Mardom. [In Persian].
22. Secretariat of the Supreme Council of the Cultural Revolution. (1390 AP). *Theoretical foundations of fundamental change in the formal and public education system of the Islamic Republic of Iran*. Tehran: Ministry of Education. [In Persian].
23. Shu'ba al-Harrani, H. (1354 AP). *Tuhaf al-Uqul*. Tehran: Islamic Library. [In Arabic].

24. Sotudeh, H. (1376 AP). *An Introduction to Social Psychology*. Tehran: Avaye Noor. [In Persian.]
25. Stone, P. (1996). *The General Inquirer: Acomputer Approach to Content Analysis*. Cambridge: Viking.
26. *YONESCO Santiago Education for Coexistence and a Culture of Peace in Latin America*, yonesco, 2007.
27. Zembylas, M., & Bekerman, Z. (2008). Dilemmas of Justice in Peace/Coexistence Education. *Review of Education, Pedagogy & Cultural Studies*, 30(5), p. 399-419.